

อนัตตา : หลักธรรมสำคัญสูงสุด ในพระพุทธศาสนา

พิน ดอกบัว*

อ นัตตา เป็นหลักธรรมที่อยู่ในหมวดไตรลักษณ์ ซึ่งก็มีอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาธรรมทั้ง ๓ เกี่ยวเนื่องกันหมด จึงจะขอกล่าวถึงอนิจจัง ทุกขังเสียก่อน เพื่อจะได้ครบชุดทั้งจะช่วยให้อ่านอนัตตาได้ง่ายขึ้นอีกด้วย

อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกอย่างในโลกล้วนแต่เป็นอนิจจัง เปลี่ยนแปรผันไปตลอดเวลา ดูกระแสน้ำไหลไม่หยุดนิ่งอย่างที่เรื่อก็อาจกลายเป็นบ้านเมืองไปไม่ผลเป็นใบอ่อนแล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ คนเมื่อเกิดมาแล้ว ก็เจริญเติบโตเปลี่ยนไปตามลำดับ เพราะฉะนั้นทุกสิ่งทุกอย่างจึงเหมือนกันคือเกิดมาแล้วในเบื้องต้น ก็ย่อมแปรปรวนไปในท่ามกลาง และแตกสลายในที่สุด ดูกาชณะต่าง ๆ เมื่อถูกสร้างขึ้นมาแล้ว ก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ และแตกสลายในที่สุด ก็การเปลี่ยนแปลงที่ทำให้แก่มากขึ้นตามลำดับ มี ๒ อย่าง คือ ๑ ปฏิจันนชรา ความแก่ที่ปกปิด ๒ ปฏิจันนชรา ความแก่ที่ไม่ปกปิดคือเปิดเผย อย่างเช่น คนเกิดมาแล้ว ก็เป็นเด็กอ่อน แล้วก็เปลี่ยนไปตามลำดับเป็นเด็กเล็ก เด็กใหญ่ วัยรุ่น หนุ่มสาว ช่วงนี้ชาวโลกว่าเจริญวัยไม่แก่แต่ทางพระพุทธศาสนาถือว่า

แก่มานานแล้ว และแก่มาตามลำดับ เพียงแต่แก่ขึ้นเท่านั้น ลักษณะชราชาติ ๆ เช่น ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น ยังไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้นขั้นนี้จึงเป็นปฏิจันนชรา แต่ต่อไปเข้าสู่วัยกลางคน ความแก่เริ่มปรากฏบ้าง แต่ยังไมเด่น ครั้นเข้าวัยชรา ความชราปรากฏชัด จัดเป็นอปฏิจันนชรา ช่วงนี้เป็นช่วงแก่ลง ชาวโลกจึงเห็นว่าแก่ ความจริงทั้งแก่ขึ้นและแก่ลง ก็แก่ด้วยกันทั้งนั้น เพียงแต่ต่างขั้นตอนกันเท่านั้น เพราะแก่ลงจะมีได้ก็เพราะมีแก่ขึ้นมาก่อน ถ้าไม่มีแก่ขึ้น ก็มีแก่ลงไม่ได้ หรือแก่ลงก็เป็นผลผลิตของการแก่ขึ้นนั่นเอง เช่น ผลไม้จะสุกได้ก็เพราะห่ามมาก่อน และผลไม้จะห่ามได้ก็เพราะการเจริญเติบโตมาตามลำดับนั่นเอง ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนแต่เป็นอนิจจังไม่มีอะไรอยู่ยงคงที่ ความจริงอนิจจัง เป็นเรื่องที่คนทั่วไปพอเข้าใจ เพราะมีประสบการณ์อยู่แล้ว เพียงแต่เห็นไม่ชัด ทั้งนี้ก็เพราะมีสันตติความสืบทอดเนื่องกันปิดบังไว้ อย่างเช่น ผมที่ถูกตัดออกไปก็จะมีผมใหม่งอกขึ้นมาแทน เล็บที่ถูกตัดไปก็จะมีเล็บใหม่งอกออกมาแทนเหล่านี้เป็นต้น การที่เรายังมีผมมีเล็บจึงทำให้ไม่เห็นอนิจจัง ทั้งนี้ก็เพราะสันตตินี้แหละปิดบังไว้

* รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ทุกข์ ความทุกข์ ก็ทุกข์ในไตรลักษณ์ หมายถึงการทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ อย่างเช่น โต๊ะใหม่จะกลายเป็นโต๊ะเก่า และแตกสลายในที่สุด ส่วนทุกข์ในเบญจขันธ์นอกจากจะหมายถึงสภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้แล้ว ยังหมายถึงความไม่สบายกายและไม่สบายใจอีกด้วย อย่างคนเกิดใหม่เป็นเด็กอ่อนต่อไปจะเปลี่ยนเป็นเด็กโต วัยรุ่น หนุ่มสาว กลางคนแก่เฒ่า และตายในที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ก็ยังต้องประสบกับความทุกข์นานาประการ ก็ทุกข์นั้นมีมาก แต่เมื่อสรุปแล้วก็มี ๒ อย่าง คือ

๑. **กายิกทุกข์** **ทุกข์ทางกาย** ซึ่งมาจาก ๒ สาเหตุ คือ

ก. เกิดจากสังขารร่างกายเอง เช่น หิว กระหาย ปวดเมื่อย และโรคที่ไม่มีเชื้อโรคต่าง ๆ เช่น อัมพาต เบาหวาน ความดันโลหิตสูง เป็นต้น ตลอดทั้งความพิการทางร่างกาย เช่น ตาบอด หูหนวก แขนขาขาด เป็นต้น

ข. เกิดจากสิ่งภายนอก เช่น ดินฟ้าอากาศ ทำให้หนาว-ร้อน แมลงสัตว์กัดต่อย เช่น ถูกยุงกัด สุนัขกัด ผึ้งต่อย ถูกคนทำร้าย เป็นต้น ตลอดทั้งโรคต่าง ๆ ที่มีเชื้อโรค เช่น ไข้หวัด ไข้มาเลเรีย ไข้ทรพิษ เป็นต้น รวมทั้งอุบัติเหตุต่าง ๆ อีกด้วย

๒. **เจตสิกทุกข์** **ทุกข์ทางใจ** ทุกข์ใจ ถึงแม้จะเป็นนามธรรม ไม่มีตัวตน แต่ก็มีความรุนแรงยิ่งกว่าทุกข์ทางกายเสียอีก ดังมีคนฆ่าตัวตายจำนวนไม่น้อย ทุกข์ใจมีมาก แต่สรุปแล้วมาจาก ๓ สาเหตุ คือ

ก. **ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น** ยิ่งปรารถนามากเท่าใด หากไม่ได้ก็ทุกข์มากเท่านั้น

ข. **ไม่ปรารถนาสิ่งใด กลับได้สิ่งนั้น** ยิ่งไม่ปรารถนามากเท่าใด หากไปได้สิ่งนั้นมากก็ยิ่งทุกข์มากเท่านั้น

ค. **พลัดพรากจากสิ่งที่รัก** ยิ่งพลัดพรากจากสิ่งที่รักมากเท่าใด ก็ทุกข์มากเท่านั้น

ความทุกข์ใจมาจาก ๓ สาเหตุ ดังกล่าว หรือจะสรุปให้สั้นขึ้นไปอีก ก็มาจากสาเหตุเดียว คือความผิดหวัง ผิดหวังมากเท่าใด ก็ทุกข์มากเท่านั้น ก็คนและสัตว์เกิดมาแล้วก็ต้องประสบกับความทุกข์มากมาย ดังนั้นชีวิตจึงมีแต่ทุกข์และเพื่อให้เห็นชัดว่าคนมีแต่ทุกข์ก็จะขอความทุกข์ ๑๐ ประการ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรวบรวมมาจากพระบาลี และอรรถกถาแสดงด้วย ซึ่งก็มีดังนี้

๑. **สภาวะทุกข์** ทุกข์ประจำสังขารได้แก่ชาติ ชรา มรณะ

๒. **ปภินณทุกข์** ทุกข์จรรหรือเบียดเบียน ได้แก่ โสกปริเทวทุกข์ โทมนัสสุปายาส

๓. **นิพัทธทุกข์** ทุกข์เนื่องนิมิตต์ ได้แก่ หนาว ร้อน หิว กระหาย ปวด อุจจาระปัสสาวะ เป็นต้น

๔. **พยาธิทุกข์** ทุกข์ที่เกิดจากโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ

๕. **สันดาปทุกข์** ทุกข์ที่เกิดจากถูกกิเลสราคะ โทสะ และโมหะแผดเผา

๖. **วิปากทุกข์** ทุกข์ที่เกิดจากการเสวยผลกรรมชั่ว เช่น ถูกทำร้าย ถูกลงอาชญา ตลอดทั้งประสบกับความหายนะต่าง ๆ

๗. **สหคตทุกข์** ทุกข์ที่ติดไปกับโลกธรรม โลกธรรมคือเรื่องที่มีอยู่ประจำโลก แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ อภิธรรมมณ อารมณที่นำปรารถนา ซึ่งก็ ๔ อย่าง คือ ลภ ยศ สรรเสริญ สุข กับอนิฐารมณ อารมณที่ไม่นำปรารถนา ก็มี ๔ อย่าง ตรงกันข้ามกัน คือ เสื่อม ลภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ คนที่ประสบกับอนิฐารมณ ย่อมเป็นทุกข์ ข้อนี้เป็นที่ทราบกันทั่วไป ปัญหาที่ว่า คนที่ประสบกับอภิธรรมมณจะเป็นทุกข์ได้อย่างไร ข้อนี้ท่านก็ตอบว่าคนที่มีความสุข เพราะประสบกับอภิธรรมมณ ก็มีทุกข์ติดตัวไปด้วย อย่างเช่น คนมีทรัพย์ ก็เป็นกังวลคอยเฝ้าระวังรักษา ไม่ค่อยได้หลับนอน จะไปไหนก็ไม่ได้ เพราะเป็นห่วงทรัพย์สมบัติ จึงจะไปก็

ไปด้วยความวิตกกังวล และบางทีอาจถูกปล้นจี้ถึงแก่ตายตายก็ได้ ส่วนการมียศ ก็เกิดความถือตัวว่ามีเกียรติสูง จำต้องมีภาระในการรักษายศของตน ทั้งต้องมีภาระเกี่ยวข้องกับผู้อื่นอยู่เสมอ จึงไม่ค่อยมีเวลาเป็นของตัวเอง ส่วนผู้ที่ได้รับการสรรเสริญก็ชวนให้เพเลิดเพลิน เคลิบเคลิ้มลืมหืม คิดแต่ว่าตนเองสำคัญตนเองยิ่งใหญ่ ทำให้จิตใจ ปรารถนาจะได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แสวงหาเรื่อยไปไม่รู้จักพอ ทำให้มองโลกแต่เพียงด้านเดียว ไม่เข้าใจความจริงของชีวิต

๘. อาหารปริเยญทุกข ทุกขในการประกอบอาชีพ หรือทำมาหากินเพื่อเลี้ยงชีวิต ก็ในการประกอบอาชีพหรือการทำมาหากิน นอกจากจะเป็นทุกขเพราะเหน็ดเหนื่อยและความยากของการประกอบอาชีพแล้ว ยังต้องมีทุกขเพราะการแก่งแย่งแข่งขันกันอีกด้วย บางทีก็ถึงทำร้ายกันจนถึงผลาญชีวิตกันก็มีไม่น้อย

๙. วิวาทมูลทุกข ทุกขเพราะวิวาทกัน ทำให้โกรธเกลียดกัน เป็นศัตรูต่อกัน ตลอดทั้งอาจได้รับอันตรายต่าง ๆ จากการวิวาทกันก็ได้

๑๐. ทุกขขันธ ทุกขเพราะมีสังขาร กล่าวคือคนเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องคอยดูแลประคบประหงมร่างกายทุกอย่าง ทั้งร่างกายเองก็เป็นรังของโรค เต็มไปด้วยโรคนานา อีกทั้งความทุกข์ต่าง ๆ ทั้ง ๙ ประการเกิดขึ้นมาได้ก็เพราะการเกิดมาเป็นเหตุ ด้วยเหตุนี้พระอริยเจ้าทั้งหลายจึงกลัวเกิด ไม่กลัวตาย ซึ่งผิดกับปุถุชนทั่วไปที่กลัวตาย แต่ไม่กลัวเกิด เพราะเมื่อเกิดมาแล้วทุกข์ทุกอย่างทุกประเภทก็ตามมาเป็นพรวน เพราะฉะนั้นการเกิดมาเป็นตัวตน จึงเป็นทุกข์รวบยอด หรือเพราะมีสังขารร่างกายเป็นเหตุ จึงมีทุกข์ต่าง ๆ ตามมา เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าทุกข์เสมอด้วยขันธไม่มี (นตถิ ขนธสมา ทุกขา)^๑

จากเรื่องต่าง ๆ ดังแสดงมา ก็พอจะเห็นได้ว่า คนเราเกิดมามีแต่ทุกข์ ที่ว่าเป็นสุขก็เป็นเพียงทุกข์

ลดลงเท่านั้น เพราะฉะนั้นสุขแท้จึงไม่ดี ดูทางวิทยาศาสตร์ว่า ความเย็นแท้ไม่มี ที่ว่าเย็นนั้นเป็นเพียงอุณหภูมิลดลงเท่านั้น แต่ที่จะไม่มีอุณหภูมิเลยนั้นไม่มี แม้จุดศูนย์องศา หรือต่ำกว่านั้น ก็ยังมีอุณหภูมิ เพราะฉะนั้นความสุขก็คืออีกโฉมหน้าหนึ่งของความทุกข์นั่นเอง ดังนั้นชีวิตจึงมีแต่ทุกข์ ดังที่พระวชิราภิกษุณี ได้กล่าวว่า

ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น	ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่และดับไป
นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด	นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ
(ทุกข์เมว หิ สมโภติ	ทุกข์ํ ติญฺจติ เวติ จ
นาญญตฺร ทุกฺขา สมโภติ	นาญญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ) ^๒

ทุกข์ เป็นเรื่องที่คนทั่วไปรู้กันเช่นกัน เพราะต่างก็มีประสบการณ์กันมา แต่ที่ไม่เห็นชัด เพราะมีอิริยาบถคอยปิดบังไว้ อย่างเช่นยืนนานก็เมื่อยเป็นทุกข์ ครั้นได้เดินก็ว่าสุขเพราะทุกข์หายไป เดินนาน ๆ เข้าก็เมื่อยเป็นทุกข์อีก ต้องเปลี่ยนอิริยาบถต่อไป เพราะฉะนั้นการเปลี่ยนอิริยาบถ จึงเสมือนความทุกข์หายไป แต่ความจริง ความทุกข์ไม่ได้หายไปไหน เพียงแต่ถูกปกปิดไว้ชั่วคราวเท่านั้น ดูก่อนหันทับญานานเข้าความทุกข์ก็ปรากฏอีกไม่ได้หายไปจริง ๆ

อนัตตา คือความไม่มีตัวตนที่แท้จริง อนัตตาเป็นหลักธรรมที่มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ส่วนศาสนาอื่น ๆ ล้วนแต่สอนว่ามีอัตตา หรืออาตมัน ดังในศาสนาพราหมณ์เป็นต้น อัตตาหรืออาตมัน ก็คือการที่เชื่อว่ามีตัวเราตัวเขาซึ่งประกอบไปด้วยร่างกายและวิญญาณอยู่อย่างแท้จริง แต่พุทธศาสนาปฏิเสธอัตตา สอนแต่ว่ามีอนัตตา หรืออนาตมัน อนัตตาเมื่อแยกศัพท์ก็เป็น น + อัตตา อนัตตา จึงแปลว่าไม่มีตัวตนที่แท้จริง หรือหาตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ หรือว่างเปล่าจากตัวตนที่แท้จริง เพราะฉะนั้นอนัตตาจึงเป็นเรื่องทวนกระแสโลก ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้

เพราะเป็นธรรมชั้นสูง ผู้เขียนจะลองอธิบายดูเผื่อจะช่วยให้เข้าใจได้บ้าง ก่อนอื่นมาเข้าใจลักษณะหรือโฉมหน้าของอนัตตาเสียก่อน ก็จะช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้น อนัตตามีลักษณะดังนี้

๑. สุธัญญโต เป็นสภาพสัพพัญญูหรือว่างเปล่าจากตัวตนที่แท้จริง อย่างเช่นคนขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ก็เพราะประกอบไปด้วยเบญจขันธ์หรือขันธ์ ๕ ซึ่งมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือ ย่อลงก็เหลือรูปกับนาม กล่าวคือ รูปจัดเป็นรูป ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณจัดเป็นนาม ขันธ์ทั้ง ๕ นี้เมื่อรวมตัวประกอบกันเข้าก็กลายเป็นตัวเราตัวเขาขึ้นมา แต่เมื่อเบญจขันธ์แยกจากกัน ตัวเราตัวเขาก็หายไป เพราะฉะนั้นตัวเราตัวเขาจึงไม่มีอยู่จริง เพราะเป็นเพียงผลิตผลของเบญจขันธ์เท่านั้น ถ้ามีอยู่จริง ก็จะต้องเกิดขึ้นเอง ไม่ต้องอาศัยเบญจขันธ์ ทั้งจะต้องมีอยู่อย่างนั้นตลอดไปไม่สูญหายไปไหน แม้เบญจขันธ์จะแตกแยกจากกันก็ตาม อายุคนละต่าง ๆ ของร่างกายก็เช่นกัน หากเจาะลึกไปแต่ละอายตนะ ก็เป็นอนัตตาเช่นกัน อย่างเช่นตาของเรา หากจะแยกย่อยออกไปเรื่อย ๆ ก็จะถึงหน่วยชีวิตที่เล็กที่สุดคือเซลล์ ตาและอายตนะอื่น ๆ ล้วนแต่ประกอบด้วยเซลล์มากมาย จำนวนมหาศาลนับไม่ถ้วน มีแต่เซลล์เท่านั้น หา ตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่ได้ หาตัวเราตัวเขาไม่พบ แต่เมื่อเซลล์เหล่านั้นมารวมกัน ก็เกิดมีอวัยวะต่าง ๆ ขึ้นมา และเมื่ออวัยวะต่าง ๆ มารวมกัน ตัวเราหรือตัวเขาก็มีขึ้นมา เพราะฉะนั้นตัวเราหรือตัวเขาจึงเป็นผลิตผลที่เกิดมาจากการรวมตัวกันของอวัยวะต่าง ๆ และอวัยวะต่าง ๆ ก็เป็นผลิตผลของการรวมกันของเซลล์ต่าง ๆ อีกต่อหนึ่ง เพราะฉะนั้นตัวเราหรือตัวเขาจึงไม่มีอยู่จริง ดูบ้านเรือนประกอบไปด้วยส่วนประกอบต่าง ๆ เช่น เสา ช่อ คาน และฝา เป็นต้น หากแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ออก บ้านเรือนก็หายไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า อาศัยเครื่องไม้ เคา เชือก ดินฉาบ

และหม้อมุง ทั้งมีช่องว่างก็เรียกว่าเรือนฉนโค อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง และช่องว่าง ก็เรียกว่าร่างกายคนก็ฉนนั้น” หรืออย่างอาคารตึกประกอบไปด้วยก้อนอิฐมากมาย หากแยกก้อนอิฐออกไป อาคารตึกก็หายไป หาตัวตึกไม่พบ พบแต่ก้อนอิฐเท่านั้น ก้อนอิฐก็เช่นกันหากแยกย่อยออกไปเรื่อย ๆ ก็จะถึงปริมาณหากก้อนอิฐไม่พบ เพราะฉะนั้นอาคารตึกจึงไม่มีอยู่อย่างแท้จริง เป็นเพียงผลิตผลของการรวมตัวกันของก้อนอิฐเท่านั้นเอง ดังนั้นอาคารตึกหรือบ้านที่เราเห็นจึงเป็นเพียงตึกหรือบ้านตามที่ปรากฏเท่านั้น แต่ไม่ได้เป็นตึกหรือบ้านตามความเป็นจริง ดูพยับแดด ปรากฏเป็นตัวตน แต่เมื่อเราเข้าไปใกล้สิ่งนั้นก็หายไป กลับไปปรากฏข้างหน้าอีก เป็นอย่างนี้เรื่อยไป จับไม่ได้ โลไม่ทัน ดูการเดินทางของตัวเราก็นั่น จากตัวอย่างดังแสดงมา ชี้ให้เห็นว่าตัวตนเราเขาจริง ๆ นั้นไม่มี ดังที่พระวชิรญาณปิณฑิตอบคำถามของมาร กล่าวคือมารมาถามว่า สัตว์ (ตัวเราหรือเขา) นี้ ใครสร้าง ผู้สร้าง สัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน พระวชิรญาณปิณฑิตอบว่า นี่แน่ะมาร เจ้าเชื่อหรือว่ามีสัตว์ เจ้ามีความเห็นอย่างนั้นหรือ นี่คือกองแห่งสังขารล้วน ๆ ต่างหาก จะหาตัวสัตว์ในที่นี้ไม่มีเลย เพราะประชุมส่วนประกอบต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่า รถฉนโค เมื่อขันธ์(กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม)ทั้งหลายมารวมกัน ก็มีสมมุติเรียกว่าสัตว์ก็ฉนนั้น”

๒. อสสามิโก เป็นสภาพไร้เจ้าของหรือหาเจ้าของมิได้ เมื่อทุกอย่างว่างเปล่าไม่มีตัวตน จึงไม่มีใครมาเป็นเจ้าของครอบครองได้ เพราะไม่มีอะไรให้ครอบครอง ทุกอย่างจึงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ดูกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป ไม่มีใครมีอำนาจบังคับให้น้ำหยุดไหลได้ กฎของธรรมชาติมีอย่างไรก็เป็นอย่างนั้นตลอดไป อย่างเช่นกฎความดึงดูดของโลกก็เป็นอยู่อย่างนั้นตลอดนิรันดร์ ไม่มีใคร

หรืออะไรมาเปลี่ยนแปลงได้เลย

๓. อวสวดุโต เป็นสภาพที่ไม่อยู่ในอำนาจของใคร อย่างเช่นร่างกายที่เราว่าเป็นตัวของเรา แต่ความจริงไม่ใช่ของเราจริง ๆ เพราะถ้าร่างกายเป็นของเราจริง เราต้องบังคับให้ เช่น อย่าแก่ อย่าเจ็บ อย่าเหี่ยว อย่าย่น และอย่าตาย เป็นต้น แต่ร่างกายของเราก็หาเชื่อฟังไม่ได้ ฝืนความปรารถนาของเรา กลับแก่ เจ็บ เหี่ยว ย่น และตาย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนพระปัญจวัคคีย์ ซึ่งปรากฏในอนัตตลักขณสูตร^๕ ว่า รูปเป็นอนัตตา เพราะถ้ารูปเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่ถึงเป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งเราจะปรารถนาเอาได้ว่ารูปจะเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งปรารถนาเอาไม่ได้ว่ารูปจะเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณก็เป็นอนัตตาเช่นเดียวกัน

ไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมที่มีอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วก็ทรงนำมาเปิดเผย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ปรากฏในธรรมนิยามสูตรว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะมาอุบัติหรือไม่อุบัติในโลกนี้ก็ตาม ธาตุนั้นก็ตั้งอยู่ตามธรรมชาติ เป็นกฎธรรมชาติว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตถาคตเมื่อได้พบความจริงนั้นแล้ว จึงได้นำมาบอก มาแสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลักเปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายขึ้นเท่านั้น^๖

ถึงกระนั้นพระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าอนิจจัง ทุกขัง พหุเห็นได้ง่ายพระตถาคตจะมาอุบัติในโลกหรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ แต่อัตตาไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติมาเปิดเผยเท่านั้น อย่างดาบสและปรีชาชนทั้งหลาย ผู้ที่ฤทธิ์มาก มีอำนาจพมาก เช่น สรรค์ดาบส เป็นต้น สามารถสอนอนิจจัง ทุกขัง

ได้ แต่ไม่สามารถสอนถึงอนัตตาได้เลย^๗ เพราะฉะนั้นอนัตตาจึงเป็นเรื่องยากแท้ที่คนทั่วไปจะเข้าใจ เพราะขัดกับความเข้าใจที่เคยเข้าใจกันมา ก็คนที่คนไม่เห็นอนัตตา เพราะมันสัญญาปิดบังไว้มันสัญญาคือความสำคัญว่าเป็นปึกหรือเป็นแผ่นหรือเป็นชิ้น หรือเป็นก้อนหรือเป็นแท่งหรือเป็นมวลปิดบังไว้ ทำให้ไม่เห็นความจริง อย่างเช่นร่างกายคนเต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูลน่าเกลียด แต่ทว่ามีหนังหุ้มห่อปกคลุมไว้ จึงไม่เห็นความปฏิกูล กลับเห็นเป็นสิ่ง สวยงาม เป็นของมีค่า ราคาสูง ทั้ง ๆ ที่เนื้อหนังก็ ปกปิดสิ่งปฏิกูลไว้ไม่มิด ยังมีสิ่งปฏิกูลไหลออกจาก ทวารทั้ง ๔ ดังที่เราทราบกันทั่วไป เพราะฉะนั้น กายที่เราเห็นจึงเป็นกายภายนอกมิใช่กายภายใน หรือไม่เห็นภายในกาย (กายเย กายานุปัสสนา) หรือตัวอย่างอื่น เราเห็นตึกแต่ไม่เห็นอิฐ เห็นบ้านแต่ไม่เห็นไม้ เห็นผ้าแต่ไม่เห็นด้าย และเห็นแม่น้ำแต่ไม่เห็นกระแสน้ำเป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะมันสัญญาปกปิดไว้นั่นเอง อีกทั้งอายตนะหรือประสาทสัมผัสของคนเราก็มีสรรรณะในขอบเขตจำกัด อย่างเช่นตาของมนุษย์ สามารถมองเห็นอะไรได้ภายในช่วงคลื่น ๓๘๐-๗๖๐ มิลลิไมครอนเท่านั้น ถ้าต่ำกว่า ๓๘๐ มิลลิไมครอน เรียกว่าแสงเหนือม่วง (ultraviolet) และถ้ามากกว่า ๗๖๐ มิลลิไมครอน เรียกว่าแสงต่ำกว่าแดง (Infrared) สายตาจะไม่สามารถมองเห็นจึงสู้สัตว์บางประเภทไม่ได้เช่นแมลงผึ้งสามารถเห็นแสงเหนือม่วงได้ ภูเขาไฟเปอร์สามารถมองเห็นแสงต่ำกว่าแดงได้ แม้ในช่วงคลื่นที่มนุษย์มองเห็นได้ ก็เห็นเป็นสีล้วนต่างกันไปอีก เช่น

ช่วงคลื่นแสง ๓๘๐ มิลลิไมครอน จะเห็นเป็นสีม่วง (violet)

ช่วงคลื่นแสง ๔๕๐ มิลลิไมครอน จะเห็นเป็นสีคราม (indigo)

ช่วงคลื่นแสง ๔๘๐ มิลลิไมครอน จะเห็นเป็นสีน้ำเงิน (blue)

ช่วงคลื่นแสง ๕๒๐ มิลลิเมตร จะเห็นเป็นสีเขียว (green)

ช่วงคลื่นแสง ๕๘๐ มิลลิเมตร จะเห็นเป็นสีเหลือง (yellow)

ช่วงคลื่นแสง ๖๑๐ มิลลิเมตร จะเห็นเป็นสีส้ม (orange)

ช่วงคลื่นแสง ๗๖๐ มิลลิเมตร จะเห็นเป็นสีแดง (red)

ข้อนี้แสดงว่าสีต่าง ๆ ที่คนเราเห็น จึงเป็นเพียงช่วงคลื่นที่ต่างกันเท่านั้น ไม่ได้มีสีแดง เขียว หรือสีอื่น ๆ อยู่ โดยตัวมันเองจริง ๆ หรือที่เราเห็นท้องฟ้าเป็นชั้นเป็นแผ่นกลมใหญ่ แต่ความจริงไม่ได้เป็นแผ่นเป็นชั้น หรือมองทางรางรถไฟเห็นขนานคู่กันไปและในที่สุมจะเห็นมาบรรจบเป็นรางเดียวกัน แต่ความจริงไม่ได้เป็นอย่างที่ตาเห็น เหล่านี้เป็นต้น แสดงว่าประสาทสัมผัสเช่นตาเป็นต้น มีสมรรถนะจำกัด เพราะฉะนั้นสิ่งที่เราเห็นเป็นสีต่าง ๆ จึงมักจะเห็นตามที่มันปรากฏ แต่ไม่ได้เห็นตามความเป็นจริง จึงเชื่อประสาทสัมผัสสักไม่ได้ จะต้องใช้ปัญญาจึงจะรู้ความจริง ปัญญาที่เช่นกัน จะต้องเป็นโลกุตระปัญญา จึงจะเห็นอนัตตาได้ชัด มิเช่นนั้นก็จะถูกประสาทสัมผัสและสมณสัญญาหลอกเอาได้อยู่แน่นอน

ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ทั้ง ๓ อย่าง เกี่ยวเนื่องกันหมด เพราะมีอนิจจังจึงเป็นทุกขัง และอนัตตา หรือเพราะเป็นทุกขังจึงมีอนิจจังและอนัตตา หรือเพราะมีอนัตตา จึงเป็นอนิจจังและทุกขัง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยथนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ ยํ ทุกฺขํ ตถา นตฺตา)“ แต่ถ้าจะสาวให้ถึงที่สุดแล้ว เพราะมีอนัตตาเป็นต้นเหตุ จึงทำให้มีอนิจจัง ทุกขังตามมา กล่าวคือ เพราะทุกอย่างเป็นอนัตตา จึงไม่อยู่ในอำนาจของใคร จึงเป็นไปตามกระบวนการของมัน อันเป็น

เหตุให้เกิดอนิจจัง ทุกขังเกิดขึ้น แต่ตรงกันข้าม ถ้าทุกอย่างเป็นอนัตตา ตัวเราก็เป็นอนัตตาเช่นกัน ตัวเราก็ตกอยู่ในอำนาจของเรา เราก็บังคับได้ เมื่อบังคับได้ ตัวเราก็เป็นนิจจัง สุขัง ตามความปรารถนาของเรา โลกนี้ก็จะมิแต่มีนิจจัง สุขัง อนัตตา แต่ความจริงก็หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะทุกอย่างเป็นอนัตตา จึงมีแต่อนิจจัง ทุกขังตามมา และดังได้แสดงมาแล้วว่า อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา มีความเกี่ยวเนื่องกันหมด มีอยู่ในสิ่งเดียวกัน จะต่างกันก็ที่มุมมอง คือถ้ามองในด้านไม่เที่ยง เปลี่ยนแปรผันไปเรื่อย ๆ ก็เป็นอนิจจัง หากมองในแง่ที่ต้องเปลี่ยนสภาพ เช่น จากหนุ่มสาว เป็นแก่เฒ่า เป็นต้น ก็เป็นทุกข์ และหากมองในแง่ที่ไม่มีตัวตน ที่แท้จริงก็เป็นอนัตตา

ตามที่แสดงมาทั้งหมดเป็นเรื่องเกี่ยวกับร่างกาย ส่วนจิตหรือวิญญาณก็เป็นอนัตตาเช่นกัน ผิดกับศาสนาอื่น ๆ ที่เชื่อว่าวิญญาณเป็นอนัตตาหรืออาตมัน จึงเป็นอมตะ อยู่ยงคงที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง การตายเป็นเพียงการเปลี่ยนร่างกายใหม่เท่านั้น แต่วิญญาณหาได้เปลี่ยนไม่ ดูการเปลี่ยนเสื้อผ้า กล่าวคือแต่ละคนมีเสื้อผ้าหลายชุด แต่คนสวมก็เป็นคนเดียวกันนั่นเอง แต่ทางพุทธศาสนาถือว่าวิญญาณเป็นอนัตตา ทั้งมีการเปลี่ยนแปลง เช่นคนตายไปแล้ว อาจเกิดเป็นสัตว์ก็ได้ คนชั่วกลายเป็นคนดีก็ได้ เป็นต้น อีกทั้งมีเกิด มีดับ แต่ก่อนที่จะดับวิญญาณเก่า ก็ได้ถ่ายทอดคุณสมบัติต่าง ๆ ให้วิญญาณใหม่ทั้งหมด กระบวนการนี้เรียกว่าสันตติความสืบต่อ หรือความทดแทนกัน เพราะฉะนั้นวิญญาณดวงใหม่ จะว่าเป็นวิญญาณใหม่แท้ก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นดวงเก่าเดิมทั้งหมดก็ไม่เชิง ดูเดียวกับร่างกายของแต่ละคนนั่นเอง อย่างเช่นนายดำอายุ ๒๐ ปี ถ้าจะถามว่าร่างกายของนายดำตอนนี้กับเมื่อ ๒๐ ปีที่แล้ว เป็นร่างเดียวกันหรือไม่ คำตอบก็คือจะว่าใช่ทุกอย่างก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ใช่เลยก็ไม่เชิง เช่น ถ้าพูดถึงเซลล์ เซลล์ก็มีอายุสั้น-

ยาวต่างกัน แต่เซลล์ที่มีอายุยืนที่สุด ก็คือเซลล์กระดูก ซึ่งมีอายุประมาณ ๗ ปี ข้อนี้ก็แสดงว่าเซลล์เก่าของนายดำตายหมดแล้ว ที่มีอยู่ล้วนแต่เป็นเซลล์ใหม่ แต่เซลล์ใหม่ก็สืบสายมาจากเซลล์เก่ารับคุณสมบัติต่าง ๆ มาจากเซลล์เก่านั้นเอง เพราะกระบวนการของสันตติ ถ้าไม่มีกระบวนการสันตติ เด็กชายดำก็เป็นเด็กชายดำ อยู่อย่างนั้น ไม่อาจเติบโตใหญ่เป็นนายดำได้ และถ้าไม่มีสันตติ นายดำก็จะไม่ได้เป็นนายดำ แต่จะกลายเป็นนายแดงหรือนายอื่น ๆ ไปแล้ว แต่ความจริงนายดำก็เป็นนายดำอยู่นั่นเอง มิได้เป็นนายอื่น ๆ ทั้งนี้ก็เพราะมีสันตติคอยสืบทอดแทนกันไว้ เรื่องอื่น ๆ ทุกอย่างในโลกก็เช่นเดียวกันมีการเกิด-ดับ โดยมีสันตติเป็นตัวเชื่อม อย่างเช่นเมื่อเปิดสวิตช์ไฟฟ้า กระแสไฟฟ้าในหลอดไฟฟ้าจะเกิดดับอยู่ตลอดเวลา กระแสไฟฟ้าดับไป กระแสใหม่รับช่วงแทน แต่เป็นการเกิด-ดับ ที่รวดเร็วมาก ไม่อาจมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า เพราะฉะนั้นถ้าดูภายนอก ก็จะเห็นเป็นกระแสไฟฟ้าเดียวกันตลอดเวลา ไม่มีการเปลี่ยนแปลง แต่ความจริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ หรือเมื่อเราเห็นแม่น้ำ ก็ว่าเป็นกระแสน้ำเดียวกัน แต่ความจริงกระแสน้ำไหลอยู่ตลอดเวลา แต่ที่ยังเห็นเป็นแม่น้ำเดียวกัน ก็เพราะมีกระแสน้ำใหม่ไหลมาทดแทนกระแสน้ำเก่าอยู่นั่นเอง หรือเมื่อจุดเทียน ไฟจะลุกโผลงอยู่ตลอดเวลา จะเห็นเป็นเปลวไฟอันเดียวกันแต่ความจริงจะเป็นเปลวไฟเก่า-ใหม่เกิดขึ้นทดแทนกันอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการที่ศาสนาต่าง ๆ เห็นวิญญาณเป็นอมตะ ก็เพราะมองภายนอก หรือโครงร่าง หรือรูปลักษณ์นี้แหละ ส่วนพุทธศาสนามองแบบภายในจึงเห็นวิญญาณ มีการเปลี่ยนแปลง มีการแตกดับ แต่มีสันตติคอยเชื่อมโยงไว้ เพราะฉะนั้นในทางพระพุทธศาสนา ถ้าจะว่าวิญญาณเป็นอมตะ ก็เป็นอมตะแบบสันตติ หรือถ้าว่าเป็นอมตะก็เป็นอมตะแบบพิเศษ ไม่เหมือนกับศาสนาทั่วไป หรือพุทธศาสนาไม่เป็นทั้งอุจเฉทิกัญญา เห็นว่าชาติสุญญและ

สัสสติกัญญา เห็นว่าเที่ยง คงที่ ก็จุดที่ว่าวิญญาณเป็นอมตะหรืออมตะนี้ เป็นจุดที่หมิ่นเหม่สำหรับชาวพุทธที่จะตกลงสู่เหวหายนะได้ง่าย หากไม่มีใครตรวจให้ดี คือถ้าใครเห็นว่าวิญญาณเป็นอมตะแบบชาติสุญญ ก็จะเป็นอุจเฉทิกัญญาความเห็นว่าชาติสุญญ ส่วนใครที่เห็นว่าวิญญาณเป็นอมตะแบบยืนโรงคงที่ตลอดนิรันดร์เหมือนศาสนาทั่วไป ก็จะเป็นสัสสติกัญญา ความเห็นว่าเที่ยง ซึ่งกัญญาทั้ง ๒ อย่าง ล้วนแต่เป็นมิจฉากัญญา เป็นเรื่องต้องห้าม แต่ในกัญญาทั้ง ๒ อย่างนั้น อุจเฉทิกัญญา มีโทษมากกว่าสัสสติกัญญา ห้ามทั้งสวรรค์ ทั้งนิพพาน เพราะผู้ที่เชื่อว่าตายสูญ ชาติหน้าไม่มี ก็จะไม่สนใจทำความดี มีแต่ทำความชั่วให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ที่ไม่เชื่อโลกหน้า แล้วจะไม่ทำบาปนั้นไม่มี (วิติณฺณปรโลกสฺส นตฺถิ ปาปํ อการิย)“ เมื่อทำบาปมากก็ไปสวรรค์ไม่ได้ไปนิพพานไม่ได้ ส่วนพวกสัสสติกัญญา ไม่ห้ามสวรรค์ เพราะกลัวบาปกรรม จึงทำบุญกุศล แต่ก็ยังห้ามนิพพาน เพราะยังมีอุปาทาน ความยึดมั่นตัวตนและอื่น ๆ อยู่

ส่วนที่ว่าอนัตตา เป็นหลักธรรมสำคัญสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็เพราะว่าใครก็ตามที่เห็นอนัตตา อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ด้วยโลกุตตรปัญญา ก็จะบรรลุเป็นพระอริยบุคคลทันที เป็นทางลัดตัดตรงสู่พระนิพพานไม่ต้องเสียเวลารักษาศีลเจริญสมาธิให้เป็นพื้นฐานมาก่อน ดังจะขอยกเรื่องมาประกอบสัก ๓ เรื่องดังต่อไปนี้

เรื่องที่ ๑ โมฆราช ซึ่งเป็น ๑ ในจำนวนมาณพ ๑๖ คน ที่พราหมณ์พาวรีผู้เป็นอาจารย์ได้ส่งมาถามปัญหากับพระพุทธเจ้า ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะพิจารณาเห็นโลกอย่างไร จึงจะข้ามมัจจุราชได้ ทำอย่างไรมัจจุราช จึงจะมองไม่เห็น พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ดูก่อนโมฆราช เธอจะมีสติอยู่ทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโลกโดยเป็นความว่างเปล่าแล้ว

ถอนความเห็นที่ว่าตัวตนออกเสียให้หมด หากทำได้แบบนี้ เธอก็จะข้ามพ้นมัจจุราช

มัจจุราชไม่อาจมองเห็นเธอผู้พิจารณาเห็นโลกอย่างนี้

(สุญญโต โลกํ อเวกขสฺส โมฆราช สทาสโต
อตตานุกิณฺฐํ อุทฺธจ เหว มัจจุตโร สียา
เอวํ โลกํ อเวกขนฺตํ มัจจุราชน ปสฺสตี)๑๐

เมื่อโมฆราชมาฉนพได้สดับธรรมแล้วพิจารณาไปตาม ก็ได้เห็นความจริงอย่างแจ่มแจ้งจึงจะบรรลุพระอรหันต์ แล้วทูลขอวชในพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ก็เพราะโมฆราชมาฉนพได้เห็นอนัตตาอย่างแจ่มแจ้ง ถ่องแท้ด้วยใจว่าทุกอย่างเป็นอนัตตาวางเปล่าจากตัวตน ทำให้ปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรอีกต่อไป จึงเป็นเหตุให้บรรลุพระอรหันต์

เรื่องที่ ๒ พากิยาหารุจิระ ประรณนาจะเป็นพระอรหันต์ให้ได้ในชาตินี้ จึงเที่ยวตามหาพระพุทธเจ้าเพื่อสดับธรรม ครั้นพบพระพุทธเจ้าในขณะที่ทรงบิณฑบาตอยู่ก็กราบทูลขอให้ทรงแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงให้รอก่อน บิณฑบาตเสร็จแล้ว ค่อยแสดงธรรม แต่พากิยาหารุจิระไม่ยอม ยืนย่นให้ทรงแสดงธรรมในขณะนั้นให้ได้ เพราะชีวิตไม่แน่นอน จะตายเมื่อไรก็ได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมโดยย่อกลางถนนนั้นนั่นเองว่า

เมื่อเห็น ก็จักสักแต่ว่าเห็น เมื่อได้ยิน ก็จักสักแต่ว่าได้ยิน เมื่อรู้ ก็จักสักแต่ว่ารู้ เมื่อรู้แจ้ง ก็จักสักแต่ว่ารู้แจ้ง หากทำได้แบบนี้ เธอก็ย่อมไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกหน้า และไม่มีในโลกทั้ง ๒ นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์

(ทิกฺขุ เทวภิณฺฑิตํ ภวิสฺสตี สุเต สุตมตฺตํ ภวิสฺสตี
มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสตี วิญญาเต วิญญาณมตฺตํ
ภวิสฺสตี ตโต ตวํ พากิยา เนวธึ น หุรํ น
อุภายมนฺตเร เอเสวนฺโต ทุกขสฺส)๑๑

พากิยาหารุจิระได้สดับธรรมพร้อมทั้งพิจารณาไปตาม ก็เข้าใจแจ่มแจ้งทันทีที่ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใด จึงเป็นเหตุให้ได้บรรลุพระอรหันต์ พร้อมทั้งปฏิสัมภิทาในขณะนั้นนั่นเอง แล้วทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าทรงให้ไปหาบาตรจีวรมาก่อน จึงจะทรงอุปสมบทให้ พากิยาหารุจิระจึงเที่ยวหาบาตรและจีวร แต่ด้วยอกุศลกรรมในปางบรรพ์ ขณะที่พากิยาหารุจิระหาบาตรจีวรอยู่นั่นเอง ได้ถูกแม่โคนมขวิดตาย พระพุทธเจ้ารับสั่งให้ฉาปนกิจศพ แล้วทรงให้บรรจุอัฐิไว้ในเจดีย์ ทั้งทรงยกย่องพระพากิยาหารุจิระว่าเป็นเอตทัคคะเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในทางบรรลุธรรมเร็ว

เรื่องที่ ๓ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร๑๒ โปรดพระปัญจวัคคีย์ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นอนัตตา จึงไม่เชื่อฟัง ไม่อยู่ในอำนาจของเรา เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งปรารถนาเอาไม่ได้ว่า จงเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น แล้วทรงถามพระปัญจวัคคีย์ดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า : รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง

พระปัญจวัคคีย์ : ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เมื่อไม่เที่ยง จะเป็นสุขหรือเป็นทุกข์

พระปัญจวัคคีย์ : เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เมื่อไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ก็ย่อมแปรปรวนเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา แล้วควรหรือที่จะไปยึดสิ่งนั้นว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา

พระปัญจวัคคีย์ : ไม่ควร พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้าตรัสสอนต่อไปว่า เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็เป็นอนัตตา จึงมีความเป็นไปเหมือนรูป และตรัสสอนว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณใดใด ไม่ว่าเกิดในอดีต หรือในปัจจุบัน เกิดภายในหรือภายนอก ใหญ่หรือเล็ก หยิบหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดล้วนแต่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่มัน นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงคุณค่าของอนัตตาไว้ว่า เมื่อใครเห็นอย่างนี้แล้วก็ย่อมเบื่อหน่ายในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร และในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ก็ย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็มีญาณรู้แจ้งว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกแล้วเมื่อพระปัจจุวัคคีย์ได้สดับธรรมก็พิจารณาใคร่ครวญไปตาม ก็เห็นตามความเป็นจริง อันเป็นเหตุให้บรรลुพระอรหันต์ทุกคน

จากเรื่อง ๓ เรื่องดังแสดงมา ชี้ให้เห็นว่า การที่ท่านทั้งหลายได้เป็นพระอรหันต์ ก็เพราะเห็นทุกอย่างเป็นอนัตตา วางเปล่าจากตัวตนที่แท้ จึงไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน และในทุกสิ่งทุกอย่าง ดังนั้นเมื่อได้เห็น เมื่อได้ยิน เป็นต้น ก็สักแต่ว่าได้เห็น สักแต่ว่าได้ยิน จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ไม่หลง ไม่ติดในสิ่งใด เพราะรู้เท่าทันความจริง ความยินดี ความยินร้าย จึงไม่อาจครอบงำจิตใจของท่านได้ ท่านจึงไม่มีความดีใจ ความเสียใจ หรือมีจิตใจอยู่เหนือโลกธรรมทั้งปวง ทั้งนี้ก็เพราะท่านมีจิตหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย กลายเป็นพระอรหันต์ เมื่อเป็นพระอรหันต์ก็จะมีความรู้สึกตรงกันทุกองค์ว่า ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย (อยมณฺติมา ชาติ) การเกิดใหม่จะไม่มีอีกแล้ว (นตฺถิ ทานิ ปุณฺณว) พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว (วุธิตฺ พรหมจรรย์) กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว (กตํ กรณีย) กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกแล้ว (นาปรํ อิตถ ตาย) เพราะฉะนั้นอุปาทานและอนุปาทานนี้เองที่

ทำให้คนเป็นปุถุชนหรืออริยะ กล่าวคือตราบใดที่ใครยังมีอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นอะไรอยู่ก็เป็นปุถุชน อยู่ตราบนั่นยังมีอุปาทานมาก ก็มีความเป็นปุถุชนมาก ยิ่งมีความเป็นปุถุชนมาก ก็ยิ่งมีทุกข์มาก เพราะทุกข์เกิดมาจากอุปาทานอะไรก็ตามที่ใครเข้าไปยึดมั่นถือมั่นแล้วจะไม่มีทุกข์นั้นไม่มีในโลก ดังคำสอนที่ว่าสิ่งใดที่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นอยู่ จะพึงหาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีอยู่ในโลก (นตฺเตถ โลกสมฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส)^{๓๓} เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงสอนไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดเลย แม้แต่ธรรมก็ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ดังที่ตรัสว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น (สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย) ^{๓๔} ใครก็ตามที่ไม่มี อุปาทาน หมดความยึดมั่นถือมั่นในทุกอย่าง ก็จะกลายเป็นพระอริยบุคคลทันที เพราะฉะนั้น เส้นแบ่งแยกระหว่างปุถุชนกับพระอริยบุคคล ก็อยู่ที่อุปาทานและอนุปาทานนี้แหละ และหากจะสืบสาวหารากเหง้าของอุปาทานต่อไป ก็จะพบว่าพระพุทธเจ้าตรัสว่ามาจากอวิชชา ดังนั้นอวิชชาจึงเป็นรากเหง้าแห่งความทุกข์ทั้งปวง การที่สรรพสัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิด ไม่สามารถข้ามพ้นโอฆสงสารได้ก็เพราะอวิชชานี้เอง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังสารนี้หากำหนด เบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ ของสัตว์ทั้งหลายผู้มี อวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่อง ผูกมัด ย่อมแล่นไปย่อมท่องเที่ยวไป^{๓๕}

ส่วนอนุปาทานก็มาจากอวิชชา เพราะฉะนั้น อวิชชาและอวิชชาจึงอยู่ใกล้กัน แต่ก็ตรงกันข้ามดุจสว่าง กับมืด ที่ใดมีแสงสว่าง ที่นั้นความมืดก็ย่อมหายไป แต่ที่ใดมีความมืดที่นั้นความสว่างก็ย่อมหายไปเช่นกัน หรือหัวกับท้าย ก็มีอยู่ในเหรียญเดียวกัน หรือที่เปิด-

ปิด ไฟฟ้า ก็อยู่ในสวิตช์เดียวกันนั่นเอง กดข้างหนึ่ง เปิดแต่กดอีกข้างหนึ่งปิด สรุปแล้ววิชาเป็นรากเหง้าของสังสารวัฏ ส่วนวิชาก็เป็นบ่อเกิดแห่งวิมุตติความหลุดพ้นเช่นกัน

ดังกล่าวมาแล้ว อนัตตาเป็นธรรมชั้นสูงอยู่เหนือการสมมุติ จึงยากแท้ที่ชาวโลกจะเข้าใจเพราะทวนกระแสโลก ทั้งนี้ก็เพราะโลกนี้เป็นโลกสมมุติ เราใช้สมมุติกัน อีกทั้งการเข้าใจ และถ่ายทอดความเข้าใจไปสู่กัน ก็ด้วยภาษาสมมุติเช่นกัน เพราะฉะนั้นจึงมีภาษาต่าง ๆ มากมายในโลก ทั้งนี้ก็เพราะมีสมมุติต่างกันนั่นเอง อย่างเช่นภาษาไทยเรียกสัตว์ปีกชนิดหนึ่งว่านก ภาษาบาลีเรียกว่าสกุณา ภาษาอังกฤษเรียกว่าเบิร์ด ภาษาฝรั่งเศสเรียกว่าอัวโซ ภาษาเยอรมันเรียกว่าโฟเกิล ภาษาจีนกลางเรียกว่าเหนี่ยว ภาษามาลายูเรียกว่าบุหรัง ภาษาเวียดนามเรียกว่าจิม ภาษาญี่ปุ่นเรียกว่าโทะลิ ภาษาเขมรเรียกว่าจ๊าบ และภาษากะเหรี่ยงเรียกว่าโล่ เป็นต้น ใครที่อยากจะเข้าใจถึงสิ่งที่ต่างชาติดั้งภาษาสมมุติกันก็จะต้องศึกษาภาษาของเขา จึงทำให้ต้องเสียเวลาไปในการศึกษาภาษาของผู้อื่นอย่างมากมาย ทั้ง ๆ ที่ความในใจก็เป็นอย่างเดียวกัน และความจริงก็เป็นอย่างเดียวกันอย่างคนต่างชาติดั้งภาษาดังกล่าวข้างต้น ถ้ามาเห็นนกพร้อมกัน หากมีใครชี้ไปที่นก ทุกคนก็จะเข้าใจตรงกันทันที ทั้ง ๆ ที่เรียกต่างกันก็ตาม นี่ถ้าโลกเราเข้าใจกันได้ด้วยภาษาใจเหมือนโลกวิญญาณ ก็จะไม่ต้องยุ่งยากเสียเวลามากมายในการศึกษาภาษาต่าง ๆ อย่างปัจจุบันเลย ทั้งจะไม่ต้องมีอุปสรรคในการสื่อสารกัน เมื่อทุกชาติทุกภาษาเข้าใจกัน โลกนี้ก็จะมิแต่ภราดรภาพและสันติภาพ สรุปแล้วเพราะมีสมมุติเป็นเหตุ จึงต้องเสียเวลาศึกษาภาษาต่าง ๆ ถ้าไม่มีสมมุติ มีแต่ความจริง ก็จะต้องเสียเวลาศึกษาภาษาต่าง ๆ อย่างในปัจจุบัน ก็ในเมื่อชาวโลกอยู่ในโลกสมมุติคุ้นเคยอยู่กับโลกสมมุติ ครั้นมาฟังเรื่อง

อนัตตา ซึ่งเป็นเรื่องเหนือสมมุติ จึงเป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจเป็นธรรมดา อีกทั้งอนัตตา ก็เป็นหลักธรรมชั้นสูง ทวนกระแส กิเลสของคน จึงเพิ่มความยุ่งยากที่จะเข้าใจยิ่งขึ้นไปอีกอย่างเช่นมาฟังว่าตัวเราเป็นอนัตตา หาตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ หรือไม่ใช่ตัวตนของเราที่แท้จริง ก็อาจไม่เข้าใจหรืออาจเข้าใจว่าเมื่อตัวเรามีใช้ตัวเราก็น่าไม่ต้องดูแลอะไร ปลดปล่อยไปตามยถากรรม ได้กินบ้าง ไม่ได้กินบ้างก็ช่าง จะตากแดดตากฝน ก็ไม่ต้องคำนึงจะถูกรถชนก็ช่าง ใครมาทำร้ายก็ช่างไม่ใช่ตัวเรา อย่างนี้เป็นต้น เป็นการเข้าใจผิด ในทางพระพุทธศาสนาสอนว่า ความจริงมี ๒ ระดับ คือสมมุติสัจจะ กับปรมัตถสัจจะ สมมุติสัจจะจริงโดยสมมุติ ความจริงระดับนี้ก็มีอยู่ เช่นตัวเราก็คือของเรา ตัวของเขา ก็เป็นตัวของเขา โต๊ะ เก้าอี้ และสิ่งต่าง ๆ มีอยู่จริงเพียงแต่จริงขึ้นสมมุติ เพราะเมื่อว่าโดยปรมัตถสัจจะ หรือจริงสูงสุดหรือจริงแท้ตัวเราตัวเขาหรือสิ่งต่าง ๆ ไม่มีอยู่อย่างแท้จริง เป็นเพียงผลผลิตของปัจจัยต่าง ๆ ที่มารวมกันเท่านั้น เพราะฉะนั้นคนที่ฉลาดอยู่ในโลกสมมุติ ก็ใช้สมมุติแต่ไม่ติดสมมุติ รู้เท่าทันความจริง อย่างเช่นรู้ว่าร่างกายเราเป็นอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการทำความคิด หรือเป็นพาหนะสำหรับอาศัยเดินทางไปสู่จุดหมายปลายทางคือพระนิพพาน เพราะฉะนั้นเราจะต้องรักษาร่างกายไว้ให้ดีที่สุดเพื่อประโยชน์ของตัวเอง หรือเมื่อเห็นธนบัตร ๑๐ บาท หรือ ๑๐๐ บาท ก็รู้ว่าเป็นสมมุติ สัจจะ รัฐบาลสมมุติให้มูลค่าเท่านั้นเท่านั้นตามตัวเลขที่มีกำหนดไว้ในธนบัตร แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถสัจจะ ธนบัตรก็เป็นกระดาษแผ่นหนึ่งไม่แตกต่างจากกระดาษทั้งหลาย ไม่ได้มีค่าภายในโดยตัวมันเองจริง ๆ (Intrinsic value) เช่น จะรับประทานธนบัตรแทนอาหารก็ไม่ได้ ที่ยังมีค่าก็เป็นเพียงค่าสมมุติที่รัฐบาลสมมุติให้เท่านั้น หากรัฐบาลเลิกสมมุติประกาศเลิกใช้ ก็มีค่าเท่ากับธนบัตรรกแตกทันที ดังนั้นธนบัตรต่าง ๆ จึงมีค่าภายนอก (Extrinsic

value) อันเกิดจากที่รัฐบาลสมมุติให้ ผิดกับผลไม่ต่าง ๆ เช่นกล้วยเป็นต้น ซึ่งไม่มีใครประกาศว่าเป็นกล้วยก็ได้ เพราะกล้วยมีค่าภายในตัวเอง เพราะฉะนั้นคนที่ฉลาดรู้เท่าทันความจริงจะไม่ฉีกธนบัตรทิ้งทั้งจะไม่เสียใจจนเกินไปเมื่อธนบัตรหาย ทั้งนี้ก็เพราะเข้าใจในสมมุติสัจจะและปรมัตตสัจจะนั่นเอง

ไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นกฎหรือกระบวนการที่ครอบงำทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นสังขตธรรม คือสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อย่างเช่นร่างกายคนเราต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ต้องมีทุกขานานาประการ ทั้งตัวร่างกายเองก็เป็นรังของโรค (โรคนิหุตม์) เต็มไปด้วยสิ่งเน่าเหม็น (ปudit) และแตกสลายไปในที่สุด (ปภงคุณ) อีกทั้งเป็นอนัตตาหาตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ เพราะฉะนั้นร่างกายเราและสิ่งต่าง ๆ ตลอดทั้งโลกนี้ จึงหาสาระแก่นสารที่แท้จริงไม่ได้เลย จึงเป็นเรื่องน่าเบื่อหน่ายคล้ายกำหนด เมื่อเห็นชัดก็จะได้แสงสว่างนิพพานอันเป็นสาระที่แท้จริงฝ่ายปรมัตตต่อไป ผู้ที่เข้าถึงพระนิพพานแล้ว ก็ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดประสบกับอนิจจังทุกขังอีกต่อไป ทั้งนี้ก็เพราะนิพพานเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นวิสังขาร คือไม่มีสังขารจึงพ้นจากอนิจจัง ทุกขัง กลับมีแต่เนิิจจัง สุขัง แต่นิพพานก็ยังเป็นอนัตตา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา (สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา) ที่ว่านิพพานเป็นอนัตตาก็ในด้านที่ว่านิพพานเป็นโลกุตตรภูมิ เป็นสภาวะอิสระ ไม่ตกอยู่ในอำนาจหรือปัจจัยอะไร เป็นสภาวะที่อยู่แยกจากจิตมิใช่อยู่นในจิต แต่จิตของผู้บรรลุพระนิพพานต่างหาก ที่คอยยึดเหนี่ยวพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่เป็นนิตย์ตลอดนิรันดร์ ส่วนที่บางคนตลอดทั้งศาสนิกต่างศาสนากล่าวว่านิพพานเป็นอนัตตาก็เพราะเข้าใจผิดคิดว่านิพพานกับจิตเป็นอย่างเดียวกันหรือคิดว่านิพพานมีอยู่ในจิต กล่าวคือมีความเข้าใจผิดคิดว่าจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว จิตนั้นก็คือพระ

นิพพาน อีกทั้งเมื่อเข้าสู่นิพพานแล้ว ก็ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ทั้งเป็นนิจจังคงที่ไม่มีแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เป็นสุขซึ่งมีแต่ความสุขปราศจากทุกข์จึงชวนให้เข้าใจผิดคิดว่านิพพานเป็นอนัตตา นิพพานเป็นของตน ความจริงนิพพานเป็นอนัตตา เพราะนิพพานไม่ใช่จิต ข้อนี้จะเห็นได้ในอภิธัมมสังคณีว่า

ธรรมที่เป็นจิตมีอะไรบ้าง คือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ทั้งหมดนี้คือธรรมที่เป็นจิต (กตเม ธมฺมา จิตฺตา จักขุวิญญาณํ โสตวิญญาณํ ฆานวิญญาณํ ชิวหาวิญญาณํ กาย-วิญญาณํ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ อิเม ธมฺมา จิตฺตา)^{๑๖}

ธรรมที่ไม่ใช่จิตมีอะไรบ้าง คือวิญญาณขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ รูปทั้งหมดและอสังขตธาตุ ธรรมเหล่านี้ไม่ใช่จิต (กตเม ธมฺมา โน จิตฺตา เวทนา ขนฺโธ สัญญา ขนฺโธ สังขาร ขนฺโธ สพฺพพญฺจ รูปิ อสงฺขตา จ ธาตุ อิเม ธมฺมา โน จิตฺตา)^{๑๗}

พระพุทธเจ้าก็ทรงเตือนไม่ให้เข้าใจผิดคิดว่านิพพานเป็นของตนดังปรากฏในผลปริยายสูตรความว่า *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดเป็นพระอรหันต์ซึ่งนางสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว มีประโยชน์ตนถึงที่สุดแล้ว กำจัดกิเลสเครื่องผูกมัดให้ติดอยู่ในภพได้หมดสิ้นแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้รอบ ภิกษุนั้นครั้งบรรลुพระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่สำคัญว่านิพพานเป็นของตน ย่อมไม่ยินดีซึ่งพระนิพพานนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ก็เพราะว่าพระนิพพานนั้นเป็นเพียงเรื่องที่เธอควรกำหนดรู้เท่านั้น^{๑๘}*

อนัตตาเป็นหลักสำคัญสูงสุดในพระพุทธศาสนา ข้อนี้ก็เช่นกันอาจมีผู้แย้งว่าอริยสัจ ๔ ต่างหากหรือบางคนก็อาจว่า ปฏิจจสมุปบาทต่างหากเหล่านี้เป็นต้น

เรื่องนี้ก็ขอตอบว่าคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีมากมาย แต่ถึงแม้จะมีมาก ก็เป็นอย่างเดียวกันสงเคราะห์เข้ากันได้หมดดูจนน้ำในแก้วหรือในหนองคลองบึงและในที่อื่น ๆ ก็เป็นน้ำอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นอนัตตา ก็คือ นิโรธในอริยสัจ ๔ อนัตตาก็คือวิชาในปัจจุสมุพบาท อนัตตาก็คือปัญญาในไตรสิกขา และอนัตตาก็คือจิตที่ผ่องใส (สจิตตปริโยทปนํ) ในพระโอวาทปาฏิโมกข์ดังนี้ เป็นต้น ส่วนการที่มีชื่อแตกต่างกันก็เป็นเพียงอุบายวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงยกย้ายถ่ายเทเพื่อให้เหมาะสมกับกรณีเท่านั้น เช่น ถ้าจะให้คนเห็นธรรมในด้านที่เป็นปัจจัยสืบต่อกันตามลำดับจนถึงต้นเหตุ ก็ทรงเรียกว่าปัจจุสมุพบาท ถ้าจะให้เห็นถึงความทุกข์ของชีวิตได้ชัดตลอดถึงวิธีปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ในปัจจุบัน ก็ทรงเรียกว่าอริยสัจ ๔ ถ้าจะให้เห็นธรรมที่คนควรปฏิบัติให้สูงขึ้นไปตามลำดับ ก็ทรงเรียกว่าไตรสิกขา ถ้าจะให้เห็นถึงความสำคัญของจิตที่ผ่องใสว่าเป็นประธานแห่งธรรมทั้งปวง ก็ทรงเรียกว่าโอวาทปาฏิโมกข์ ถ้าจะให้เห็นถึงกฎที่ครอบงำทุกสิ่งทุกอย่าง ก็ทรงเรียกว่าไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณ์ ถ้าจะให้เห็นถึงความดับทุกข์โดยสิ้นเชิงไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดรับทุกข์อีกต่อไป ก็ทรงเรียกว่านิพพาน ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้นอนัตตาจะว่าเป็นหลักธรรมสำคัญสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ จะว่าเป็นหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาก็ได้ สรุปแล้วการมองสิ่งต่าง ๆ หรือมองโลกจะต้องมองตามที่เป็นจริงไม่ใช่ตามที่มีนปรากฏ ดังนั้นปัญญาจึงสำคัญมาก ยิ่งเป็นโลกุตระปัญญายิ่งสำคัญที่สุด ใครก็ตามที่เห็นอนัตตาอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ด้วยตาในมิใช่ด้วยตานอก คือความจำหรือความเข้าใจแบบทั่วไป ก็กลายเป็นพระอริยบุคคลทันที ยิ่งเห็นความจริงถึงที่สุดก็จะกลายเป็นพระอรหันต์ อันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาดังนี้แล

เชิงอรรถ

๑. สุตตนต์ปิฎก ขุททกนิกายสุส ธมมปทคาถา ๒๕๒๕ : ๒๕/๒๕/๔๒
๒. สุตตนต์ปิฎก สยุตตนิคายสุส สคาถาคุโค ๒๕๒๕ : ๑๕/๕๕๔/๑๔๘
๓. สุตตนต์ปิฎก มชฺฌิมนิกายสุส มูลปณณาสกั ๒๕๒๕ : ๑๒/๓๔๖/๓๕๘
๔. สุตตนต์ปิฎก สยุตตนิคายสุส สคาถาคุโค ๒๕๒๕ : ๑๕/๕๕๔/๑๔๘
๕. วินยปิฎก มหาวคฺโค ๒๕๒๕ : ๔/๒๐/๒๔-๒๕
๖. สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกายสุส ติกนิปาโต ๒๕๒๕ : ๒๐/๕๗๖/๓๖๘
๗. พระวรราชมนี (ประยูรย์ ปยุตโต) พุทธธรรม ๒๕๒๓ : ๗๐/๓๔
๘. สุตตนต์ปิฎก สยุตตนิคายสุส ขนธวาวคฺโค ๒๕๒๕ : ๑๗/๔๒/๒๘
๙. สุตตนต์ปิฎก สยุตตนิคายสุส ขนธวาวคฺโค ๒๕๒๕ : ๒๕/๒๓/๓๘
๑๐. สุตตนต์ปิฎก ขุททกนิกายสุส สุตตนิปาโต ๒๕๒๕ : ๒๕/๔๓๔/๕๔๔
๑๑. สุตตนต์ปิฎก ขุททกนิกายสุส อุทาน ๒๕๒๕ : ๒๕/๔๔/๘๓-๘๔
๑๒. วินยปิฎก มหาวคฺโค ๒๕๒๕ : ๔/๒๐-๒๔/๒๔-๒๘
๑๓. พุทธศาสนาสุภานิต (เล่ม ๑) ๒๕๒๔ : ๓๗
๑๔. สุตตนต์ปิฎก มชฺฌิมนิกายสุส มูลปณณาสกั ๒๕๒๕ : ๑๒/๔๓๔/๔๖๔
๑๕. สุตตนต์ปิฎก สยุตตนิคายสุส นิทานคฺโค ๒๕๒๕ : ๑๖/๔๒๑/๒๑๒
๑๖. อภิธมมปิฎก ธมมสังคณิ ๒๕๒๕ : ๓๔/๗๖๗/๓๐๓
๑๗. เรื่องเดียวกัน ข้อเดียวกัน
๑๘. สุตตนต์ปิฎก มชฺฌิมนิกายสุส มูลปณณาสกั ๒๕๒๕ : ๑๒/๔-๘/๖-๑๐